

Muzeum Zamkowe w Malborku
b.wasik@zamek.malbork.pl

Bogusz Wasik

WIEŻE MIESZKALNE W KRZYŻACKIEJ ARCHITEKTURZE ZAMKOWEJ W PRUSACH

Zarys treści. Zamki państwa zakonnego w Prusach budzą zainteresowanie naukowców od dwustu lat, jednak koncentruje się ono przede wszystkim na siedzibach komturów – tzw. zamkach konwentualnych. Mniejsze zamki, w których przebywali urzędnicy krzyżaccy niższej rangi, znajdowały się najczęściej na marginesie zainteresowań. Nie poruszano również szerzej zagadnienia obecności wież mieszkalnych na zamkach krzyżackich. Wśród tych obiektów można wyróżnić grupę zamków urzędników niższej rangi z domami wieżowymi.

Słowa kluczowe: wieża mieszkalna, zamek wieżowy, Krzyżacy, zamki krzyżackie.

Zainteresowanie zamkami krzyżackimi ma bardzo długą historię (Arszyński 1995, s. 13–74), ale skupiało się ono przede wszystkim na zamkach komturskich – na pierwszych założeniach nieregularnych, a zwłaszcza na zamkach kasztelowych z okresu rozkwitu architektury we władztwie krzyżackim w Prusach. Tymczasem kwestia funkcjonowania siedzib wieżowych w państwie krzyżackim nie spotkała się dotąd z większą uwagą.

W pierwszej kolejności należy podkreślić znaczenie wieży w średniowiecznym budownictwie zamkowym (por. m.in. Jacaszek 1996; Jakimowicz 1976; Kajzer 2002; Kajzer, Olszacki 2012; Lasek 2013). Tego typu obiekty były od dawna postrzegane jako wyraz i manifestacja prestiżu oraz feudalnych uprawnień, a także *pars pro toto* zamku. Początków fenomenu wież mieszkalnych w Europie należy szukać w okresie krzepnięcia struktur feudalnych i osłabienia władzy centralnej (Lasek 2013, s. 25–27). Już około 800 roku wieża była połączona z budynkiem pałacu Karola Wielkiego w Akwizgranie. Podobny typ wieży połączonej z palatium (*salle-à-tour*) znajdował się w Mayenne (około 900 r.). Rozpowszechnienie siedziby wieżowej we Francji nastąpiło w drugiej

połowie X wieku (Loches, Beaugency), kiedy to wykształcił się model kilku-kondygnacyjnej siedziby feudalnej (Barz 2002, s. 5–13). Z kolei w XI–XII wieku nastąpił rozkwit donżonu w budownictwie normańskim w Anglii i na Sycylii (Lasek 2013, s. 32). W Cesarstwie pierwsze wieże mieszkalne pojawiały się najprawdopodobniej na przełomie X i XI wieku, ale dynamiczny ich rozwój nastąpił po połowie XIII wieku w związku z osłabieniem władzy centralnej. Wtedy też rozpowszechnił się typ siedziby wieżowej w Czechach (Jost 2002, s. 21; Lasek 2013, s. 270–272). Okres panowania Wacława II w Polsce stanowi też ważny czas dla recepcji wzoru wieży mieszkalnej na ziemiach polskich (Lasek 2013, s. 72–84, 274). Intensywny przyrost tego typu realizacji w Koronie nastąpił jednak dopiero w drugiej połowie XIV wieku, co wiązało się wówczas z inwestycjami możnowładztwa i rycerstwa. Budowle te powstawały także na przyległych do państwa krzyżackiego ziemiach Wielkopolski i Kujaw (np. Gołańcz, Szubin, Raciążek; Lasek 2013, s. 275–276).

Rozpoczynając poszukiwanie i przegląd form wież mieszkalnych w architekturze zamkowej władztwa krzyżackiego w Prusach, w pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na niehomogeniczną grupę zamków krzyżackich urzędników niższej rangi. Do niedawna nie wzbudzały one szczególnego zainteresowania badaczy, przy czym częściej zwracano uwagę na większe z nich (jak Działdowo, Nidzica, Kętrzyn), charakteryzowane m.in. przez Conrada Steinbrechta (1920) i Karla Heinza Clasena (1927). Symptomatyczne jest to, że drugi z wymienionych badaczy poświęcił im krótki rozdział po obszernej analizie rozwoju formalno-stylistycznego zamków komturskich, stwierdzając, że architektura mniejszych zamków była pod wpływem stylu głównych siedzib konwentów (Clasen 1927, s. 132). Również współcześnie najobszerniejsze opracowania dotyczą przede wszystkim warowni o randze komturskiej¹, na co zwrócili uwagę Aleksander Andrzejewski i Leszek Kajzer (Andrzejewski, Kajzer 2005, s. 197). Wynika to po części ze słabego stanu zachowania i badań, na co wskazał już K.H. Clasen (1927, s. 129), ale także zapewne ze skromniejszej formy tych założeń, a więc, jak się może wydawać, mniej atrakcyjnej w porównaniu z wysokiej klasy zamkami komturskimi. Interesujące nas w niniejszej pracy zamki najczęściej pojawiają się na kartach różnego rodzaju opracowań o charakterze leksykonów i katalogów². Dopiero niedawno powstała pierwsza większa próba analizy zamków i siedzib krzyżackich urzędników niższej rangi w Prusach autorstwa Marcela Knyżewskiego (2020). W popularnych

¹ Przykładowo Józwiak, Trupinda 2012; Torbus 1998; 2014.

² M.in. Guerquin 1984; Haftka 1999; Jackiewicz-Garniec, Garniec 2006; *Leksykon* 2001.

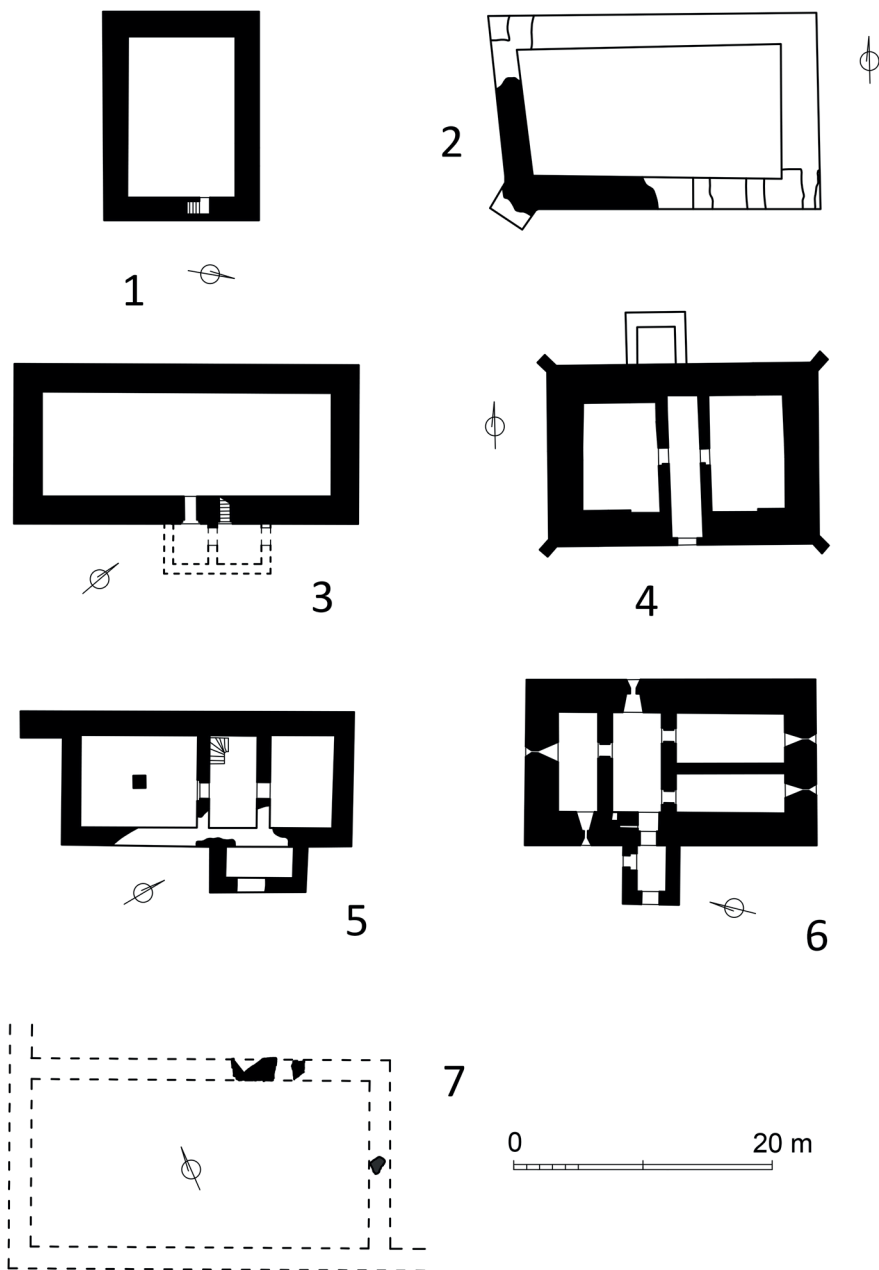
publikacjach wielokrotnie formułowano stereotypowe i mylne sądy na temat zamków, jak m.in. ten, że ranga urzędnika zajmującego taki zamek była powiązana z długością jego skrzydła, a także jego formą (Garniec 2006, s. 46–55). Na nieprawdziwość takich poglądów wskazał ostatnio m.in. M. Knyżewski, podkreślając różnorodność form i gabarytów zamków urzędników niższej rangi (2020, s. 204–207). W tym kontekście chcielibyśmy zwrócić uwagę na wyodrębniającą się grupę obiektów o charakterze wieżowym (por. Knyżewski 2020, s. 215–216; Wasik 2020a, s. 251–252), które uznawano dotąd za nietypowe, lub wręcz dziwne strażnice³.

Do grupy murowanych siedzib urzędników krzyżackich w Prusach o wertykalnym charakterze głównego budynku można zaliczyć obiekty w Bezlawkach, Giżycku, Nowym Jasińcu, Elku, Sątocznie oraz najpewniej Pucku, a w świetle niedawnych badań także w Unisławiu (ryc. 1). Stan badań nie pozwala jednoznacznie przypisać do tej grupy zamku w Sobowidzu (Knyżewski 2020, s. 216), gdyż rozmiary jego niezachowanego budynku nie były w pełni jasne nawet dla C. Steinbrechta⁴. Kolejny wątpliwy obiekt znajduje się w Jegławkach. Co prawda zaprezentowane w popularnonaukowej literaturze starsze piwnice pod tamtejszym pałacem mogły sugerować, że dom wieżowy znajdował się także w tym miejscu (Jackiewicz-Garniec, Garniec 2006, s. 164–165; Wasik 2020a, s. 251), jednak analiza dokonana przez Grzegorza Białuńskiego każe tę interpretację raczej odrzucić i utożsamiać je z nowożytnym dworem (Białuński 2013). Stan badań nad dalszymi zamkami jest bardzo różny. Pełniejszego opracowania, będącego wynikiem badań archeologicznych i architektonicznych, doczekały się na razie jedynie Bezlawki (*Bezlawki* 2014) i Puck (Kruppé, Milewska 2014) oraz ostatnio Unisław (CTC 2020a; 2020b; Wasik 2018). Interesujące wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Sątocznie zostały opublikowane na łamach kilku artykułów (Andrzejewski, Kajzer 2005; 2006), a zamku w Elku, którego badania dostarczyły bardzo ciekawych informacji, dotąd jedynie w popularnonaukowej publikacji (Herman 2015b; Wilde 1988). Stan wiedzy na temat pozostałych obiektów jest skromniejszy i ogranicza się przede wszystkim do niepublikowanych, cząstkowych opracowań i sprawozdań oraz starszej literatury⁵.

³ K.H. Clasen jako nietypowy, jedyny w swoim rodzaju, wręcz dziwny określił zamek w Nowym Jasińcu. M. Garniec podkreślił natomiast nietypowość wieżowej siedziby prokuratora w Elku (Clasen 1927, s. 140; Garniec 2006, s. 51).

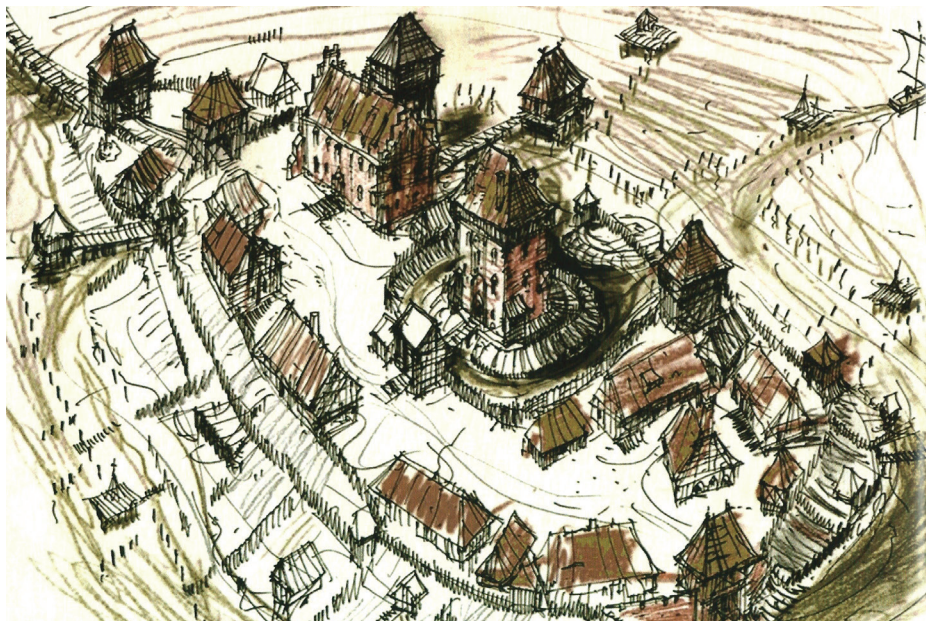
⁴ Podał on, że budynek miał 26 m długości lub więcej (Steinbrecht 1920, s. 12).

⁵ Wyniki prowadzonych od 2006 roku badań zamku w Nowym Jasińcu nie doczekały się jeszcze publikacji; www.archeologiabydgoska.pl/nowy_jasiniec/ (dostęp 14.08.2021). Archi-

Ryc. 1. Rzuty wieżowych siedzib krzyżackich urzędników: 1 – Elk, pow. loco, 2 – Sątoczno, pow. kętrzyński, 3 – Bezląwki, pow. kętrzyński, 4 – Giżycko, pow. loco, 5 – Puck, pow. loco, 6 – Nowy Jasiniec, pow. bydgoski, 7 – Unisław, pow. chełmiński (rys. B. Wasik)

Fig. 1. Sections of Teutonic officials' tower quarters: 1 – Elk, Elk district, 2 – Sątoczno, Kętrzyń district, 3 – Bezląwki, Kętrzyń district, 4 – Giżycko, Giżycko district, 5 – Puck, Puck district, 6 – Nowy Jasiniec, Bydgoszcz district, 7 – Unisław, Chełmno district (drawn by B. Wasik)

Ryc. 2. Elk, pow. loco. Próba rekonstrukcji zamku z XV wieku (wg Herman 2015b)

Fig. 2. Elk, Elk district. 15th-century attempt to reconstruct the castle (according to Herman 2015b)

Zamek w Elku był siedzibą prokuratora podległego komturowi w Baidze. Jego budowę rozpoczęto w końcu XIV wieku (z 1398 r. pochodzi pierwsza pewna informacja o murowanym zamku), a ukończono w 1406 roku (Herman 2015a, s. 13–15; 2015b, s. 25–29; Wilde 1988, s. 127). Główny element położonego na wyspie zamku stanowiła wieża mieszkalna (później przebudowywana) wzniesiona na rzucie krótkiego prostokąta o wymiarach 16,5 × 12 m i grubości ścian 1,9 m (ryc. 1, 2). Była ona podpiwniczona i miała cztery kondygnacje naziemne – wszystkie przedzielone drewnianymi stropami. Nie ma jednak pewności, czy w pierwszej fazie posiadała tylko dwie dolne (kamienno-ceglane), czy też już wyższe (wyłącznie ceglane). Ponadto badania archeologiczne dostarczyły przesłanek dla wnioskowania, że wieża miała również wieńczącą kondygnację szachulcową (Herman 2015a, s. 33–35). Umieszczone na wysokości pierwszego piętra (najpewniej od początku od północy) wejście dostępne

tekturę zamku analizował wcześniej Z. Nawrocki (Nawrocki 1966). W Giżycku prowadzono natomiast podstawowe badania architektoniczne i archeologiczne w związku z różnymi pracami porządkowymi i adaptacyjnymi (Gula 1999; Gula, Ślaske 1969; Piotrkowski 2010; Wańkowska-Sobiesiak 2011).

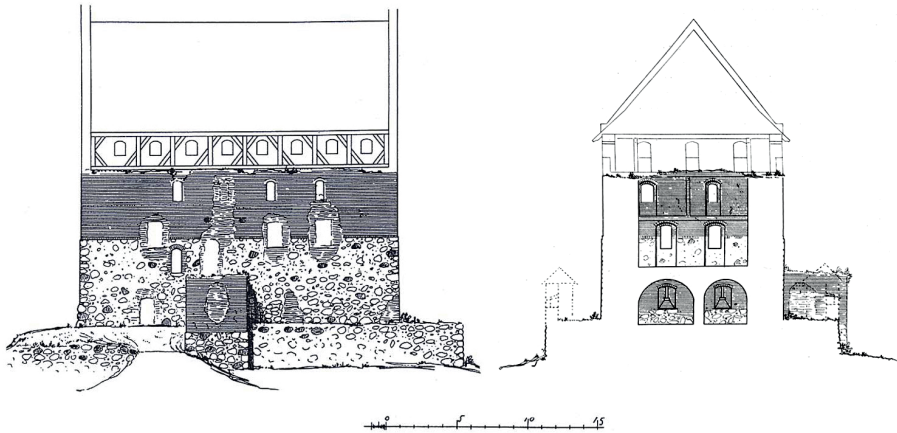
było po drewnianych schodach, a w grubości muru północno-wschodniego mieściły się schody prowadzące z przyziemia na drugą kondygnację. Na wyższe piętra wchodziło prawdopodobnie na drabinach. Najpewniej istniały podziały wewnętrzne kondygnacji, ale obecnie nie można ich zrekonstruować. Na parterze znajdowała się kuchnia z kominem (w ścianie zachodniej), a na drugim piętrze sala reprezentacyjna ze wzmacniającym ochronę wejścia do wieży wykuszem na osi elewacji północnej. Wieżę przykrywał dach dwuspadowy ze szczytami (Herman 2015a, s. 31–38, 71; 2015b, s. 33–39; Wilde 1988, s. 129). Poza fosą budowla ta, w pierwotnej formie, nie posiadała fortyfikacji (Herman 2015a, s. 19–20)⁶.

Co do czasu budowy zamku w Nowym Jasińcu jest mniej zgodności w literaturze. Już dawniejsi badacze, a za nimi Z. Nawrocki, sugerowali, że dolna, kamienna partia budynku została wzniesiona przez książąt pomorskich przed 1309 rokiem (Nawrocki 1966, s. 29–30). Wydaje się to jednak mało prawdopodobne. Negatywnie do takiego datowania budowy partii kamiennej odniósł się już C. Steinbrecht (1920, s. 23–24), wskazując, że jest ono efektem charakterystycznego dla dawnych badań, pochopnego postarzenia elementów kamiennych i rozwarstwiania chronologicznego partii kamiennych i ceglanych. Łączenie czasem nawet wysokich partii kamiennych z wyższymi ceglanyymi było w Prusach stosowane i nie wiązało się bynajmniej z całkiem odrębną chronologią poziomów murów (Wasik 2016a, s. 178–179)⁷. Ponadto, jak słusznie zauważył C. Steinbrecht, zaobserwowany w Nowym Jasińcu gorszy warsztat budowlany nie jest oznaką starości, ale był wręcz częsty w późnych realizacjach krzyżackich (Steinbrecht 1920, s. 24; Torbus 2014, s. 259). Najpewniej więc budowę całego domu zamkowego w Nowym Jasińcu należy datować na czwartą ćwierć XIV wieku, gdyż wzmianki wskazujące na działania budowlane pochodzą z 1377 i 1392 roku (Steinbrecht 1920, s. 24). Później zamek był jeszcze kilkakrotnie przebudowywany (Nawrocki 1966, s. 31).

Główny budynek zamku w Nowym Jasińcu stanowił, jak go określili nowożytni lustratorzy, dom „na kształt wieże” (*Lustracja* 1961b, s. 197) (ryc. 1, 3). Był on siedzibą prokuratora podległego komturii świeckiej (*Leksykon*

⁶ Brzeg wyspy (przedzamcze) wzmocniono palisadą dopiero podczas odbudowy zamku w latach 70. XV wieku (Herman 2015a, s. 21–23).

⁷ Przypomina to w pewnym stopniu sytuację wieży mieszkalnej w Gołańczy, w której do niedawna analogicznie wydzielano dwie odrębne fazy funkcjonowania na podstawie barwy cegieł. Ostatnie badania zaprzeczyły tym starym poglądom, wskazując, że wieżę zaplanowano od razu do pełnej wysokości, murując ją jednak w dwóch etapach (Olszacki, Różański 2015, s. 62–63, 93, 133).

Ryc. 3. Nowy Jasiniec, pow. bydgoski. Dom wieżowy – widok elewacji zachodniej i przekrój z widokiem na południe (wg Steinbrecht 1920)

Fig. 3. Nowy Jasiniec, Bydgoszcz district. The residential tower: view of the west elevation and a cross-section with a view to the south (according to Steinbrecht 1920)

2001, s. 327). Wzniesiono go na rzucie wydłużonego prostokąta o wymiarach $22,6 \times 12,8$ m i znacznej grubości ścian – 2,0–2,6 m (Nawrocki 1966, s. 30). Ryzalitowy aneks wejściowy przy elewacji zachodniej wykonano w kolejnym etapie budowy. Budynek był podpiwniczony z podziałem na cztery prostokątne wnętrza – w części północnej dwa poprzeczne, a w południowej o układzie wzdłużnym. Podczas przebudowy piwnice przesklepiono kolebkami, podobnie jak południowo-zachodnie pomieszczenie parteru. Inne wnętrza przykrywały drewniane stropy (Nawrocki 1966, s. 31). W wyniku późniejszej, szesnastowiecznej przebudowy budynek otrzymał także czwartą kondygnację – z muru pruskiego (konstrukcja szkieletowa z ceglany wypełnieniem; *Lustracja* 1961b, s. 200; Lasek 2013, s. 189), choć nie można wykluczyć, że nową konstrukcją jedynie zastąpiono starszą – średniowieczną.

Kolejną siedzibą wieżową jest zamek w Giżycku (ryc. 1, 4), który należał do komornika podległego komturowi w Brandenburgii, a w latach 1489–1517 do prokuratora. Budowę murowanej warowni rozpoczęto około 1377 roku, a więc po najeździe litewskim, i ukończono być może w 1399 roku. Budynek zamkowy stanowi podpiwniczony i trójkondygnacyjny dom wieżowy na rzucie prostokąta o wymiarach $22 \times 14,5$ m. W narożach posiada przekątniowo ustawione skarpy, a z elewacją północną był związany czworoboczny aneks gdańska. Na poziomie piwnic podzielony był poprzecznie na dwie sklepienie

Ryc. 4. Giżycko, pow. loco. Dom wieżowy. Stan sprzed remontu (fot. B. Wasik)

Fig. 4. Giżycko, Giżycki district. The residential tower, its. Its condition from before renovation (photo by B. Wasik)

kolebkowo piwnice. Parter dzieli na dwie części przebiegające poprzecznie wąskie pomieszczenie przechodnie. Poziomy dalszych dwóch górnych kondygnacji zostały zmodyfikowane w nowożytności (Herrmann 2007, s. 577; Jackiewicz-Garniec, Garniec 2006, s. 154–155; Knyżewski 2020, s. 258; *Leksykon* 2001, s. 175). Budynek był podpiwniczony, a we wschodnim pomieszczeniu parteru zlokalizowano kuchnię. Pierwotna główna elewacja z wejściem to fasada południowa. Ponieważ poziom gruntu był niegdyś niższy o około 1 m, można przypuszczać, że do otworu wejściowego mogły prowadzić schody. Pomieszczenia pierwszego i drugiego piętra były zaopatrzone w dość duże okna, przesklepione łukami odcinkowymi⁸. Wątpliwości budzi natomiast po-

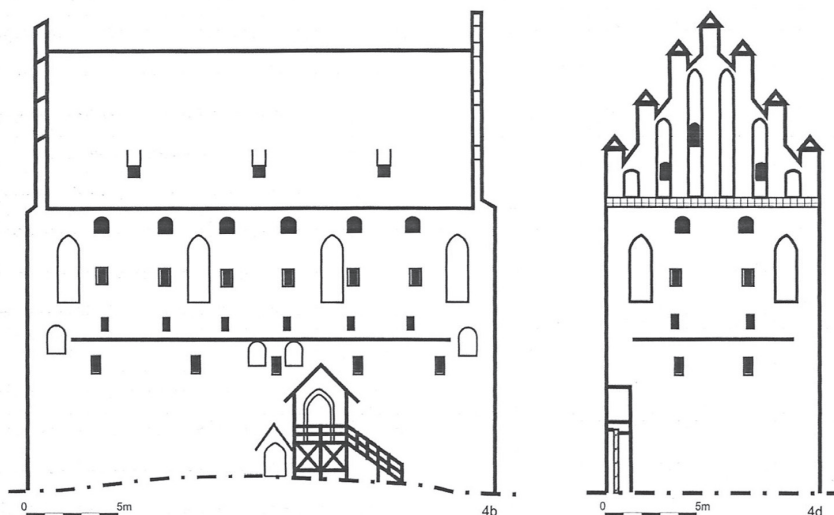
⁸ Obecnie okna najwyższej kondygnacji są przedłużone ku dołowi w stosunku do stanu średniowiecznego.

gląd autorki obserwacji architektonicznych, jakoby drugie piętro, mieszczące kaplicę, nadbudowano dopiero w drugiej połowie XV wieku, za czym ma przemawiać odrębna kolorystyka cegieł (Wańkowska-Sobiesiak 2011, s. 13–15, 18, 20–22). Podobnie bowiem jak w przypadku wskazanych wyżej obiektów, może to być wynikiem jedynie odrębnych etapów realizacji inwestycji. Według średniowiecznych inwentarzy budynek zamkowy mieścił kuchnię, piekarnię, spiżarnię, pokoje gościnne, kaplicę, zbrojownię, komorę prochową, a strych pełnił funkcję spichlerza. Ponadto musiało się tam mieścić mieszkanie komornika (Haftka 1999, s. 104).

Wertykalny charakter miał także główny budynek zamku w Sątocznie. Warownię tę wzniesiono między 1326 a 1343 rokiem. Początkowo była siedzibą komturii, ale po najeździe litewskim w 1347 roku zamek stał się rezydencją leśniczego krzyżackiego (Andrzejewski, Kajzer 2005, s. 202).

Dom zamku w Sątocznie (ryc. 1) posadowiono na kopcu, nadając mu rzut prostokąta (z lekko odchyloną ścianą zachodnią) o wymiarach 26,3 × 16,1 m. Jego południowo-zachodni narożnik wzmocniała przekątniowa przypora. Zbudowano go z cegły na kamiennym fundamencie. Skromny stan zachowania nie pozwala na rekonstrukcję podziałów wewnątrz – według badaczy mógł on być pierwotnie trójdzielny (Andrzejewski, Kajzer 2005, s. 201).

Dobrze zachowany i poznany jest zamek w Bezlawkach. Ostatnie badania zweryfikowały dotychczasowe poglądy na temat jego wyglądu i ujawniły błędy w rekonstrukcjach C. Steinbrechta (Brillowski 2013, s. 120; Wólkowski 2013, s. 111). Warownia służąca za siedzibę komornika była położona w obrębie komturii bałgijskiej i kętrzyńskiego okręgu prokuratorskiego (*Leksykon* 2001, s. 88; Szczepański 2013, s. 14). Dzięki wynikom analiz dendrochronologicznych drewna wykorzystanego do jego budowy można określić początek wznoszenia domu zamkowego na około 1377 rok, a koniec inwestycji wskazuje się na około 1402 rok (Ważny 2013, s. 109–110). Zbudowano go na rzucie prostokąta o wymiarach około 25,6 × 11,8 m (ryc. 1, 5). Najniższa kondygnacja była pozbawiona okien, wyżej miały one formę szczelinową, a na kondygnacji trzeciej i czwartej były nieco szersze. Na najwyższej znajdowały się prostokątne okna zamknięte łukami odcinkowymi. Elewacje zdobiły blendy (Brillowski 2013, s. 124; Wólkowski 2013, s. 111–112). Wejście prowadziło przez zewnętrzną przybudówkę przy elewacji południowo-wschodniej i otwór wejściowy umieszczony znacznie nad ziemią. Był to pierwotnie niepodpiwniczony, cztero- lub pięciokondygnacyjny gmach przykryty dwuspadowym dachem z dwoma szczytami. Poszczególne kondygnacje dzieliły drewniane stropy. Badacze nie są zgodni co do charakteru podziału wewnątrz. Wojciech Wólkowski, powołując się na wyniki badań geora-

Ryc. 5. Bezląwki, pow. kętrzyński. Dom wieżowy – rekonstrukcja stanu z przełomu XIV i XV wieku. Widok elewacji południowo-wschodniej i szczytowej północno-wschodniej (wg Brillowski 2013)

Fig. 5. Bezląwki, Kętrzyn district. Residential tower: reconstruction at the turn of the 15th century. View of the south-eastern and north-eastern gable elevations (according to Brillowski 2013)

darowych, sugeruje, że były trzy pomieszczenia. Natomiast zdaniem Wojciecha Brillowskiego budynek nie miał murowanych ścian działowych, na co wskazuje brak śladów architektonicznych, lecz prawdopodobnie drewniane. Przyziemie pełniło funkcje gospodarcze, mieszcząc najpewniej kuchnię i pomieszczenie służby. Zdaniem W. Brillowskiego dwa dolne poziomy stanowiły w rzeczywistości jedno wnętrze, a w miejscu, w którym miał być rozdzielający je strop, znajdował się ganek (chodnik) umożliwiający dostęp do strzelnic. Dwie wyższe kondygnacje służyły celom użytkowym i reprezentacyjnym, a na poddaszu były magazyny (Brillowski 2013, s. 126–128; Wólkowski 2013, s. 111).

Zamek w Pucku był siedzibą rybackiego podległego komturom gdańskim. Przesłankami pomocnymi w określeniu czasu jego budowy są informacje źródłowe o zapasach cegieł i funkcjonowaniu cegielni (1389, 1391, 1396 i 1407 r.), o wizytach komtura gdańskiego (1395, 1400 i 1404 r.) oraz wyniki badań archeologicznych (odkrycie monety datowanej na lata 1395–1406; Kruppé, Milewska 2014, s. 41–45). Skłaniają one do datowania gmachu zamkowego na lata 90. XIV i początek XV wieku. Wzniesiono go na rzucie wydłużonego prostokąta o wymiarach 22,5 × 10,5 m (ryc. 1). Ściany miały 1,9–1,4 m grubości.

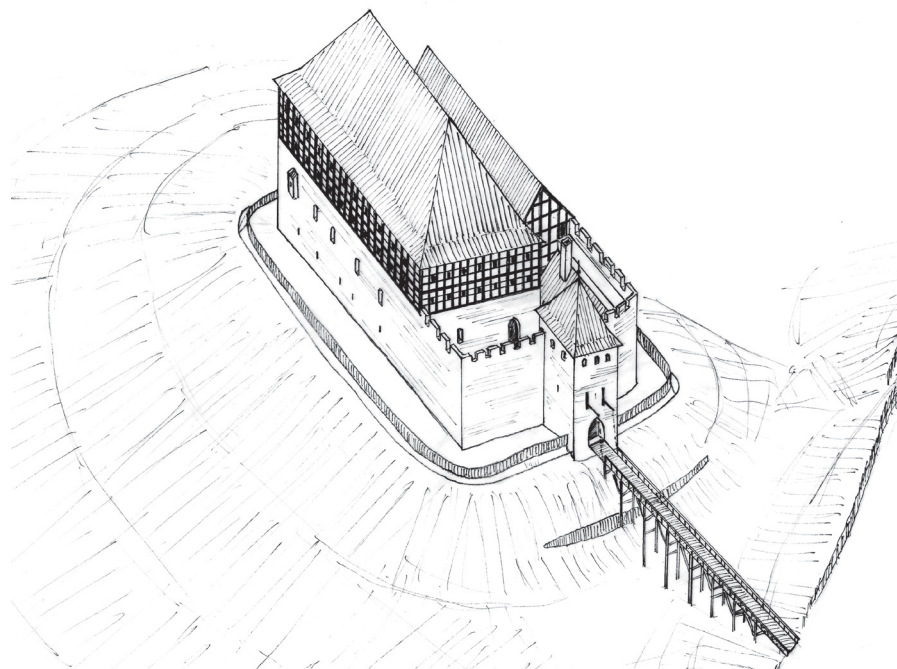
W partii piwnicznej (prawdopodobnie także w wyższych) był podzielony na trzy wnętrza – dwa wąskie sklepienie kolebkowo, zajmujące północną połowę obiektu, oraz kwadratowe, sklepienie krzyżowo na filarze, od południa. Środkowe pomieszczenie mieściło schody i pełniło funkcję sieni. Fundamenty budynku wykonano z kamienia, a ściany działowe, lica kamiennych ścian w piwnicach i górną partię budynku wymurowano z cegły. Z elewacją wschodnią przewiązany był, pełniący najpewniej funkcję wejścia, ryzalitowy aneks o wymiarach $7,5 \times 3,5$ m (Kruppé, Milewska 2014, s. 38–41). Natomiast od południowo-zachodniego narożnika budynku odchodził odcinek ściany, stanowiący przedłużenie wschodniej (dłuższej) elewacji. Jego charakter nie został określony – mogła to być masywna przypora (być może z wykuszem ustępowym⁹) lub ewentualnie zaczątek planowanego muru obronnego. Przyziemie pełniło funkcje gospodarcze, zawierając najpewniej kuchnię w pomieszczeniu północnym. Na piętrze znajdowały się lokale użytkowe i reprezentacyjne wraz z kaplicą. Na strychu standardowo znajdował się magazyn. Budynek przykrywał dwuspadowy dach ze szczytami (Kruppé, Milewska 2014, s. 47–50). Nie ma pewności, ile kondygnacji miał gmach zamkowy. Mieczysław Haftka sugeruje, że mógł być nawet czterokondygnacyjny (Haftka 1999, s. 257). Z analizy Jerzego Kruppé i Martyny Milewskiej wyłania się natomiast budynek o trzech naziemnych kondygnacjach (wraz z obronno-magazynowym poddaszem). Gmach ten musiał jednak stanowić wyraźny wertykalny akcent założenia zamkowego, skoro nowożytni lustratorzy określili go jako wieżę (Kruppé, Milewska 2014, s. 59–60). Upoważnia to do traktowania go, razem z opisanymi wyżej, lepiej zachowanymi obiektami, jako domu wieżowego.

Ostatnia z omawianych wieżowych siedzib urzędniczych znajdowała się w Unisławiu (ryc. 1, 6). Do czasu przeprowadzonych niedawno badań archeologiczno-architektonicznych¹⁰ wygląd zamku nie był znany. Obecnie wiadomo, że budowę murowanego obiektu (wzniesiony w miejscu drewniano-ziemnej siedziby komturów) należy datować na drugą ćwierć lub połowę XIV wieku i łączyć z utworzeniem tu wówczas urzędu prokuratora (Jóźwiak 1997, s. 185–186; Wasik 2018, s. 50; 2020b, s. 46).

Jak można zrekonstruować na podstawie odkrytych relikwów architektury, negatywów porozbiórkowych i wyniku badań geofizycznych, głównym elemen-

⁹ Ustępy w wydatnych przyporach miały także wieże mieszkalne w Szubinie i Koźminie (Lasek 2013, s. 153).

¹⁰ Badania pod kierunkiem autora niniejszego tekstu zostały przeprowadzone w ramach projektu *Castra Terrae Culmensis. Na rubieży chrześcijańskiego świata*, kierowanego przez Marcina Wiewiórę.

Ryc. 6. Unisław, pow. chełmiński. Rekonstrukcja wyglądu zamku w końcu XIV wieku (rys. B. Wasik)

Fig. 6. Unisław, Chełmno district. Reconstruction of the castle at the end of the 14th century (drawn by B. Wasik)

tem zamku, położonego na wysuniętym cyplu wysokiej skarpy wiślanej, był duży budynek wzniesiony na rzucie prostokąta o wymiarach około 16×30 m. Proporcje rzutu wskazują na to, że był to, jak opisane wyżej obiekty, dom wieżowy. Jak wykazały badania, nie był podpiwniczony, ale ponieważ objęły one jedynie fragment jego powierzchni, nie można całkowicie wykluczyć, że znana ze wzmianek źródłowych piwnica mogła znajdować się w którejś jego części. Równie dobrze mogła się jednak mieścić w innym budynku. Niestety nie wiadomo, ile omawiany dom miał kondygnacji, lecz na podstawie analogii można przypuszczać, że około czterech. Nie jest także znany podział wnętrza. Obecność w gruzowisku cegieł sklepiennych sugeruje, że przyziemie prawdopodobnie było sklepienie, ale wyższe kondygnacje miały raczej drewniane stropy. Jednocześnie nieduża grubość ścian (ok. 1,6 m), w stosunku do kubatury, pozwala wątpić, że był to budynek w pełni murowany. Murowany (cegłany) był na pewno parter, który standardowo musiał pełnić funkcje gospodarcze,

oraz pierwsze piętro, na którym znajdowały się mieszkalne i reprezentacyjne pomieszczenia prokuratora. Wyżej były najpewniej kondygnacje magazynowe i obronne, wykonane w lżejszej konstrukcji facherkowej (szkieletowej). Dom zamkowy mógł więc mieć około 14–15 m wysokości i przykrywał go dach z dachówek ceramicznych (Wasik 2018, s. 54–55; 2020b, s. 46–47).

Scharakteryzowane obiekty można przyporządkować do dwóch z podstawowych typów siedzib wieżowych według typologii zaproponowanej przez Piotra Laska (2013, s. 279). Typ prostej wieży mieszkalnej reprezentuje zamek w Ełku, pozostałe zaś mają cechy domów wieżowych. Najstarsze z nich to zamki w Sątocznie i Unisławiu z pierwszej połowy XIV wieku, pozostałe (Bezląwki, Giżycko, Nowy Jasiniec, Puck) powstały bliżej końca stulecia. Odpowiadały one niemieckim *Festes Haus* lub *Hohen Haus*, których cechą był większy rozmiar, zazwyczaj duża grubość murów i wysokość trzech–czterech kondygnacji. Czasami ich bryłę urozmaicały wieżyczki (Lasek 2013, s. 165, 279). Brakuje jednak śladów takich elementów na interesujących nas zamkach krzyżackich. Trzy z nich miały natomiast wejście przez ryzalitową przybudówkę, usytuowaną na osi dłuższego boku (Bezląwki, Nowy Jasiniec, Puck), a w czwartym znajdowało się wysunięte gdanisko (Giżycko). Bezląwki i Puck charakteryzował rzut wyraźniej wydłużonego prostokąta, natomiast pozostałe miały bardziej zwarty plan. Ich wnętrza podzielone były zazwyczaj na kilka pomieszczeń. Zwykle posiadały trzy–cztery kondygnacje naziemne i nie zawsze były podpiwniczone. Piętra rozdzielaly najczęściej drewniane stropy, a sklepienia stosowano ewentualnie na dolnych poziomach. Bardziej szczegółowa charakterystyka formalna jest utrudniona ze względu na ograniczony stan zachowania i niewystarczające wyniki badań architektonicznych wielu obiektów.

Dzięki badaniom archeologiczno-architektonicznym można zarysować także cechy techniki budowy siedzib wieżowych. Ciągłe fundamenty wykonywano z kamieni umieszczanych w ciasnych rowach. W Bezląwkach najniższe partie fundamentu były układane bez zaprawy (Koperkiewicz 2013, s. 57). W Pucku zaś ze względu na obecność podpiwniczenia wykonano wykop szerokoprze-strzenny o obrysie ciasno dopasowanym do planowanego rozmiaru budynku. Pod same ściany założono wykopy wąskoprzestrzenne, a ich boki oszalowano deskami. W taki wykop sypano warstwę gruzu ceglanego, na którym układano kamienny fundament zalewany zaprawą (Kruppé, Milewska 2014, s. 39–40). Ze względu na niestabilność wzgórz wyjątkową technikę fundamentowania zastosowano w Unisławiu, sadowiąc dom wieżowy na fundamentach punktowych – arkadowych (ryc. 7). Analiza substancji murowanej i znajdującej się w jej kontekście sekwencji stratygraficznej umożliwi rekonstrukcję techniki

Ryc. 7. Unisław, pow. chełmiński. Fundament arkadowy domu wieżowego (fot. B. Wasik)

Fig. 7. Unisław, Chełmno district. The arcade foundation of the residential tower (photo by B. Wasik)

i etapów wznoszenia obiektów. W pierwszej kolejności wykonywano ciasny, ciągły wykop fundamentowy o głębokości około 0,8 m, a w jego obrębie, w miejscach filarów, wykopywano punktowe rowy, tak że całkowita głębokość w miejscu posadowienia filara wynosiła około 2,6 m¹¹. W dalszej kolejności do ciasnych rowów fundamentowych wrzucano kamienie, nie spajając ich zaprawą, a wyżej staranniej układano kamienie i łączono gliną z dodatkem zaprawy wapiennej. Łęki (znajdujące się w obrębie rowu fundamentowego ciągłego) wymurowywano z wolnej ręki z cegieł łączonych zaprawą wapienną. Mur kamienny między oporami łęków wykonywano już porządnie w wątku warstwowym, łączonym zaprawą wapienną (Wasik 2018, s. 58–59).

W niektórych zamkach prowadzono większe prace ziemne o charakterze nasypowym – dom wieżowy w Sątocznie posadowiono na kopcu (Andrzejewski, Kajzer 2005, s. 201), a w położonym także na wywyższeniu Nowym Jasińcu, ze względu na obecność parchamu, można się domyślać prac ziemnych o zbli-

¹¹ Rów fundamentowy przecinał nawarstwienia komturskiej warowni drewniano-ziemnej. Budowniczowie ewidentnie dążyli do posadowienia murów na glinianym calcu, ale w miejscu, w którym odsłonięto stopę muru, nie zdołali go osiągnąć.

żonym charakterze do tych, które podejmowano przy wznoszeniu kasztelowych zamków komturskich (Wasik 2016a, s. 114). Również w Unisławiu wokół zamku usypano taras o grubości od 0,4 do około 2 m (Wasik 2020b, s. 44–45).

Naziemne partie ścian wznoszono czasem nawet do wysokości pierwszej, a nawet drugiej kondygnacji z kamienia lub kamienia i cegły, a wyżej z cegły. W Elku do wysokości pierwszego piętra (włącznie) wieżę wymurowano więc z kamienia i cegły, a dalej wyłącznie z cegły w wątku gotyckim (Herman 2015a, s. 33). W Nowym Jasińcu mury z kamienia wzniesiono do wysokości drugiej kondygnacji, a trzecią z cegły w wątku gotyckim (Nawrocki 1966, s. 30). W Giżycku przyziemie domu wieżowego zbudowano z kamienia, a wyższe kondygnacje z cegły (Herrmann 2007, s. 577). Również w Bezlawkach ściany wykonano w dolnych partiach z kamienia, a wyżej z cegły w wątku gotyckim (Brillowski 2013, s. 124; Wólkowski 2013, s. 111–112). W Pucku fundamenty budynku wymurowano z kamienia, a ściany działowe, lica kamiennych ścian w piwnicach i górną partię budynku zbudowano z cegły (Kruppé, Milewska 2014, s. 38–40). W Unisławiu, jak można sądzić po charakterze zasypiska gruzowego, na kamiennych fundamentach wzniesiono ceglane ściany. Ponadto niektóre z charakteryzowanych budynków (Elk, Nowy Jasiniec, Unisław) miały najpewniej górne kondygnacje wykonane w konstrukcji szkieletowej (fachwerkowej), a całość przykrywały dachy z ceramicznych dachówek (ryc. 6).

Omawiane siedziby wieżowe były murowane całkowicie lub w większości, ale należy mieć świadomość, że forma wieży jako siedziby krzyżackiego urzędnika nie ograniczała się jedynie do obiektów kamiennie-ceglanych. W średniowieczu rodzaj materiału (cegła, drewno) nie stanowił tak wyraźnego czynnika różniącego typologicznie budowle jak obecnie. Przykładowo typ wieży mieszkalnej reprezentowała także najpewniej siedziba prokuratorów w Pniu na ziemi chełmińskiej. Z analizy dendrochronologicznej drewna konstrukcyjnego wynika, że jej budowę rozpoczęto około 1405 roku. W związku z tym prawdopodobnie już przed wielką wojną powstał urząd tamtejszego prokuratora, który funkcjonował do 1422 roku (Poliński 2013, s. 20–24, 177). Pozostałości jego siedziby zostały dobrze poznane dzięki badaniom archeologicznym. Wał wczesnośredniowiecznego grodu wykorzystano tam jako podstawę pod kopiec, na którym wzniesiono wieżę. Posadowiono ją na dwóch rzędach (w odstępnie 1,1–1,3 m) wbitych w ziemię pali. Zewnętrzny tworzył obrys prostokąta o wymiarach 14,4 × 11,4 m, a wewnętrzny, również prostokątny w zarysie, miał wymiary 11,6 × 8,8 m (Poliński 2013, s. 42–52). W budynku znajdowała się piwnica o zrębowych ścianach (Poliński 2013, s. 58–62, 174), a jego partię naziemną, o nieokreślonej bliżej liczbie kondygnacji, wzniesiono w konstrukcji

szachulcowej (fachwerk z wypełnieniem glinianym) i przykryto najpewniej dwuspadowym dachem przy użyciu ceramicznych dachówek (Poliński 2013, s. 170–172).

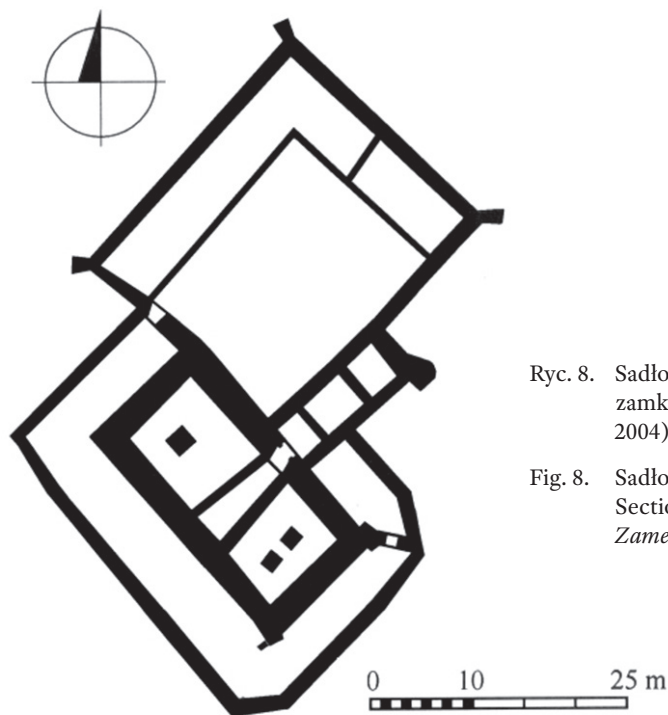
Omówione wieże mieszkalne oczywiście nie stały samodzielnie. Towarzystwo im wymagane zaplecze gospodarcze i murowane lub drewniano-ziemne fortyfikacje. W Nowym Jasińcu i Unisławiu domy zamkowe otrzymały zewnętrzne mury – w pierwszym dookolne, w drugim z dwóch stron. Zamek w Nowym Jasińcu miał ponadto jedno przedzamcze. Jego forma jest słabo znana, choć wiadomo, że od strony głównego członu założenia znajdował się mur skarpujący fosę. Tymczasem w Unisławiu były dwa przedzamcza drewniano-ziemne rozdzielone fosami. Oba zamki charakteryzowało cypłowe położenie – Nowy Jasiniec na półwyspie jeziornym, a Unisław na skarpie doliny Wisły (Knyżewski 2020, s. 267; Steinbrecht 1920, s. 24; Wasik 2018, s. 51–52). Dom zamkowy w Beżławkach poprzedzał natomiast, dostawiony w kolejnym etapie od południowego wschodu, dziedziniec otoczony murem obronnym z basztami (Wólkowski 2013, s. 110–111). Z kolei posadowioną na wyspie wieżę mieszkalną w Elku otaczała fosa. Na oddzielonej tym przekopem większej części wyspy było przedzamcze ufortyfikowane palisadami. Do zamku wiodły trzy bramy, z których jedna znajdowała się najpewniej na niewielkiej, położonej od wschodu wysepce, stanowiącej wysunięty przyczółek (Herman 2015b, s. 41–53). Podobnie prezentował się zapewne zamek w Giżycku. Podczas badań natrafiono jedynie na nowożytnie mury i zabudowę wokół domu wieżowego (Gula 1999, s. 10–11; Piotrkowski 2010, s. 22). Założenie otaczała więc fosa i najpewniej palisada, której relikty odkryto w 1969 roku (Gula, Ślaska 1969, s. 3–5). Ponadto na podstawie mapy z 1724 roku (AHMP 1998, ryc. 7) można stwierdzić, że główny człon założenia poprzedzała od południa mała, otoczona fosą wyspa, stanowiąca przypuszczalnie zewnętrzny przyczółek z wjazdem na zamek. Drewniano-ziemne przedzamcze, osłonięte fosą i palisadą, miał także zamek w Sątocznie (Andrzejewski, Kajzer 2005, s. 201). Z kolei zamek w Pucku sprzężony był z murami miejskimi, zajmując ich narożnik. Obiekt obronny i miasto nie posiadały murowanych obwarowań od strony zatoki. Przy domu zamkowym znajdowało się zaplecze gospodarcze, a całość oddzielała od miasta najpewniej fosa (Kruppé, Milewska 2014, s. 55–57). We wszystkich przypadkach, mimo towarzyszącej zabudowy, siedziby wieżowe dzięki swej kubaturze pozostawały wyraźnymi dominantami oraz stanowiły dobrze widoczny akcent w krajobrazie okolicy.

Wybór budynku wieżowego jako jednej z form siedziby urzędnika niższej rangi był praktyczny i zrozumiały. Duże zamki w typie kaszteli, będące siedziba-

mi komturów i konwentów, przekraczały bowiem potrzeby pojedynczych niższych urzędników. Wieża mieszkalna była natomiast najprostszą formą zamku, w jednym budynku mieszcząc zarówno elementy mieszkalne, reprezentacyjne, jak i obronne. Była więc atrakcyjna ekonomicznie, funkcjonalna i ze względu na swój wertykalny charakter stanowiła efektowny symbol wysokiej pozycji społecznej właściciela (Jacaszek 1996, s. 4; Jakimowicz 1979, s. 44). Sięgając po typ wieży mieszkalnej, Krzyżacy posłużyli się bowiem modelem architektonicznym o ugruntowanej już, jak wskazano na wstępie, tradycji i semantyce (wymowie symbolicznej). Wieża była więc głównym wyróżnikiem i składnikiem zamku, a także środkiem komunikacji społecznej, doskonale rozumianym przez ówczesnych. Była elementem władzy oraz ochrony i stabilizacji podległego obszaru (Jakimowicz 1979, s. 70–71; Lasek 2013, s. 263–265). To drugie znaczenie można odnieść szczególnie do zamków zakładanych na niezagospodarowanych i dzikich terenach południowo-wschodnich Prus. W takim kontekście wybór siedziby wieżowej dla krzyżackich urzędników niższej rangi, sprawujących władzę terytorialną o charakterze świeckim w podległych im jednostkach (Józwiak 2001, s. 137–138), jest zrozumiałą. Jak kompatybilne z owym szerszym fenomenem i tradycją były przyjęte przez Krzyżaków formy, ukazuje przykład zamku w Sadłowie na ziemi dobrzyńskiej. Był to jeden z zamków wznoszonych przez możnych Korony Polskiej w drugiej połowie XIV wieku. Został zbudowany po 1373 roku z inicjatywy Piotra Świnki (Kajzer 2004, s. 269). Co dla nas istotne, stanowi on przykład oddziaływania architektury państwa krzyżackiego w Prusach na ziemi polskie (ryc. 8). Jego główny element stanowił budynek na rzucie prostokąta o wymiarach $25,8 \times 13,8$ m i znacznej grubości murów wskazujących na jego kilkukondygnacyjny charakter (Kajzer, Pietrzak 2004, s. 257). Omawiany obiekt zdradza szczególnie duże podobieństwo formalne do scharakteryzowanych wyżej domów wieżowych urzędników krzyżackich. Prawdopodobnie wznosił go pruski warsztat budowlany, który być może pracował wcześniej przy tego typu inwestycjach (Kajzer, Pietrzak 2004, s. 263).

Omówiona grupa zamków dla urzędników niższej rangi nie wyczerpuje jednak zagadnienia obecności wież mieszkalnych na zamkach krzyżackich w Prusach. Do semantyki wieży jako symbolu suwerena i władzy feudalnej sięgnęli też wielcy mistrzowie, rozbudowując pałac w stołecznym zamku w Malborku, który stanowi niezwykle połączenie donżonu i pałacu¹². Postać

¹² Ostatnio ze sceptycyzmem do określenia pałacu donżonem podszedł Christofer Herrmann (2019, s. 144–148). Zachodnia część pałacu (na co wpływa także naturalne zróżnicowanie poziomów terenu) jest jednak wyraźnie wyższa od wschodniej części zabudowy rezydencji. Stanowi

Ryc. 8. Sadlowo, pow. rypiński. Rzut zamku (wg *Zamek w Sadlowie* 2004)

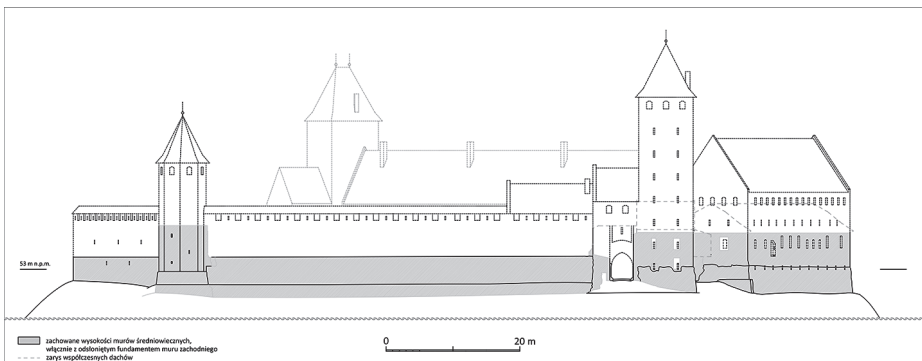
Fig. 8. Sadlowo, Rypin district. Section of the castle (after *Zamek w Sadlowie* 2004)

tę uzyskał w wyniku prac budowlanych trwających w ciągu ostatnich dekad XIV wieku (Herrmann 2019, s. 69–325; Jarzewicz 2006, s. 164–165; Józwiak, Trupinda 2011, s. 205–209; Pospieszny 2005; Torbus 2014, s. 327–332). Jego wysunięta – wieżowa, bogato dekorowana część zachodnia była widowym znakiem siedziby wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego. Wybór tej formy jako manifestacji władzy nie był wówczas przypadkowy. W XIV wieku, w duchu rozkwitu kultury dworskiej, nastąpiło bowiem odrodzenie donżonu jako rezydencji władców. Budowali je najważniejsi moi ówczesnego czasu – papież w Awinionie, cesarz w Karlsteinie, król Francji w Vincennes. W latach 80. i 90. tego stulecia powstała też rezydencjonalna Wieża Duńska na Wawelu (Kajzer, Olszacki 2012, s. 180–183, 192–194).

wyodrębnioną wizualnie, masywną, czteropoziomową bryłę, zaakcentowaną krenelażem i różnymi wieżyczkami. Patrząc od zachodu, a więc ze strony ukierunkowanej na przybywających do zamku, jest to budynek o wyraźnie wertykalnym akcencie. Nadanie więc tej części pałacu charakteru donżonu było ewidentnie zamierzonym działaniem architekta, podyktowanym chęcią zaznaczenia pałacu w bryle założenia zamkowego i podkreślenia pozycji wielkich mistrzów przez nawiązanie do zrozumiałego symbolu władzy, jakim była siedziba wieżowa.

W niektórych zamkach można również spotkać wieże o cechach mieszkalnych, usytuowane w linii umocnień. Na zamku w Malborku funkcję mieszkalną pełniła Wieża Klesza, stojąca w linii wschodniego muru między zamkiem wysokim a przedzamczem I (Zamkiem Średnim). Pierwsza wzmianka o niej pojawiła się w źródłach w 1404 roku, ale datuje się ją na XIV wiek. Zamieszkiwali w niej proboszczowie obsługujący kaplicę św. Anny i św. Bartłomieja, a także uczniowie służący do mszy porannej i czytający przy stole (Jóźwiak, Trupinda 2016, s. 11–12). Niestety niewiele można powiedzieć na temat jej formy, ponieważ obecna jest całkowicie kreacją z końca XIX wieku. W świetle niedawno przeprowadzonych badań wskazuje się ponadto, że interesująca nas wieża nie stała raczej w miejscu zbudowanej przez Steinbrechta, ale bezpośrednio na północ od niej (Prarat, Jesionowski 2018, s. 27–30).

Więcej niż o Wieży Kleszej można powiedzieć o dwóch kwadratowych wieżach zamku w Sztumie. W świetle aktualnych badań ich budowę, tak jak całego zamku, można datować na okres po 1377 roku. W świetle opisu z 1615 roku wiadomo, że wieża zachodnia miała osiem pięter, a więc około 30 m wysokości, podczas gdy wschodnia była nieco niższa (ryc. 9). Obie stanowiły więc wyraźną dominantę wysokościową, co jest dobrze widoczne na panoramach z XVII–XVIII wieku. Należy jednak zwrócić uwagę na niedużą grubość ścian tych budowli (do około 1,7–1,8 m w przyziemiu, pamiętając, że na górnych kondygnacjach musiały być cieńsze) przy dużej powierzchni wnętrza. Trudno je więc traktować jako budowle o istotnych walorach obronnych, zwłaszcza w okresie, w którym do użytku wchodzi broń palna i odchodzi się od budowy

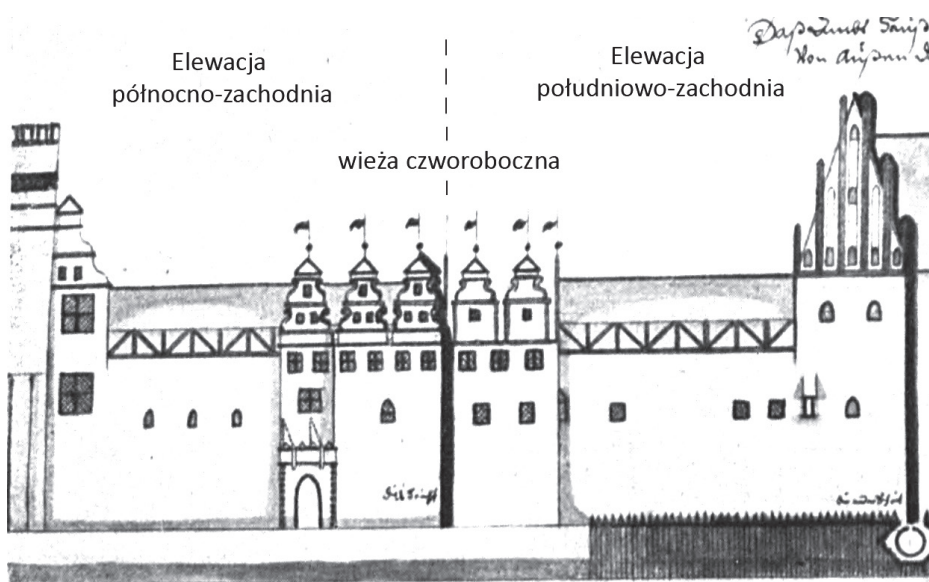

Ryc. 9. Sztum, pow. loco. Rekonstrukcja widoku zamku od zachodu w pierwszej połowie XV wieku. Po prawej wieża zachodnia, z tyłu – wschodnia (rys. B. Wasik)

Fig. 9. Sztum, Sztum district. Reconstruction of the castle from the west in the first half of the 15th century. On the right, the west tower, at the back – the east tower (drawn by B. Wasik)

wież głównych w typie bergfridów. Ponadto należy podkreślić, że w świetle lustracji dogodnie dostępne z drewnianych ganków pomieszczenia pierwszego i drugiego piętra wieży zachodniej były zaopatrzone w kominki (wyższe wnętrza pominięto w opisie). Podobnie było w przypadku wschodniej wieży. Co więcej – w wieży zachodniej mieściły się wówczas pomieszczenia mieszkalne starostów. Biorąc pod uwagę wskazane cechy, można wnioskować, że poza tym, iż budowa wysokich wież zamku w Sztumie, będącego jedną z ulubionych rezydencji wielkich mistrzów, może być tłumaczona odwoływaniem się do tradycyjnej semantyki władzy, prawdopodobnie od początku mieściły one pomieszczenia mieszkalne (*Lustracja 1961a*, s. 168–169; *Lustracja 1967*, s. 278, 280, 282–283; Wasik 2020c, s. 203–205).

Kolejną interesującą budowlą, o której należy w tym kontekście wspomnieć, była masywna czworoboczna wieża o boku około 14 m, zajmująca narożnik zamku wysokiego w Działdowie. Można w niej dostrzec cechy świadczące o tym, że nie była ona typowym bergfridem i że prawdopodobnie przynajmniej po części mogła pełnić funkcję mieszkalną. Na opublikowanej przez C. Steinbrechta rycinie z 1676 roku nie przekracza ona już wysokością murów zamku

Ryc. 10. Działdowo, pow. loco. Rysunek elewacji północno-zachodniej i południowo-zachodniej zamku z 1676 roku z widoczną wieżą czworoboczną (wg Steinbrecht 1920)

Fig. 10. Działdowo, Działdowo district. Drawing of the north-west and south-west elevation of the castle from 1676 with a visible four-sided tower (according to Steinbrecht 1920)

i ma nowożytną nadbudowę (ryc. 10). Należy się zgodzić z tym autorem, że najpewniej nigdy nie została ukończona w planowanej wysokości (Steinbrecht 1920, s. 62). Za obecnością w niej pomieszczenia mieszkalnego przemawia fakt, że na rycinie z 1676 roku można zauważyć, przy górnej kondygnacji wieży, wykusz (najpewniej latrynowy) oraz nieco większe ostrołuczne okno w elewacji tego piętra. Wieża nie była ponadto trudno dostępna jak typowy bergfrid, ale skomunikowana otworami wejściowymi z sąsiednimi budynkami.

Zaprezentowane obiekty pokazują, że mimo homogenicznego i zdominowanego przez regularne zamki kasztelowe krajobrazu architektury zamkowej w Prusach krzyżacy budowniczo w razie potrzeby sięgali także po inne rozwiązania i formy, w tym po wieże mieszkalne, czerpiąc z ugruntowanej w średniowiecznej łacińskiej Europie tradycji wieży jako symbolu władzy terytorialnej. Wydaje się symptomatyczne, że po rozwiązaniu wiążące się z takimi, raczej świeckimi, konotacjami sięgano przy budowie siedzib niższych urzędników, egzekwujących zgoła feudalną władzę Zakonu na podległych obszarach, oraz w przypadku rezydencji wielkiego mistrza – najwyższego dostojnika krzyżackiego będącego *de facto* władcą terytorialnym w Prusach. Oczywiście omówione tu pokrótce przykłady i różne rozwiązania nie wyczerpują zagadnienia, które zasługuje na dalsze analizy i badania.

Bibliografia

- AHMP, 1998, *Atlas Historyczny Miast Polskich*, t. 3: Mazury, z. 1: Giżycko, red. A. Czacharowski, Toruń.
- Andrzejewski A., Kajzer L., 2005, *Zamek w Sątocznie w „Terra Barthensi” albo triumph historii*, [w:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza*, t. 2: *Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk, s. 197–205.
- Andrzejewski A., Kajzer L., 2006, *Castle at Sātoczno in „Terra Barthensi” or Praise of History*, [w:] *Castella Maris Baltici*, t. 7, Greifswald, s. 9–14.
- Arszyński M., 1995, *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230–1454)*, Toruń.
- Barz D., 2002, *Bemerkungen zu Entwicklung und Funktionen des frühen Wohnturmes in Mittel- und Westeuropa*, [w:] *Wohntürme. Kolloquium vom 28. September bis 30. September 2001 auf Burg Kriebstein/Sachsen*, Langenweißbach, s. 5–14.
- Bezlawki, 2013, *Bezlawki – ocalić od zniszczenia. Wyniki prac interdyscyplinarnych prowadzonych w latach 2008–2011*, red. A. Koperkiewicz, Gdańsk.
- Białuński G., 2013, *O strażnicy krzyżackiej w Jegławkach*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, nr 3, s. 585–591.

- Brillowski W., 2013, *Analiza funkcjonalna założenia obronnego w Bezlawkach*, [w:] *Bezlawki – ocalić od zniszczenia. Wyniki prac interdyscyplinarnych prowadzonych w latach 2008–2011*, red. A. Koperkiewicz, Gdańsk, s. 119–136.
- Clasen K.H., 1927, *Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschordensstaates Preussen*, Bd. 1: *Die Burghbauten*, Königsberg.
- CTC, 2020a, *Castra Terrae Culmensis – na rubieży chrześcijańskiego świata*, t. 1, red. M. Wiewióra, Toruń.
- CTC, 2020b, *Castra Terrae Culmensis – na rubieży chrześcijańskiego świata*, t. 2, red. M. Wiewióra, Toruń.
- Garniec M., 2006, *Architektura i państwo – typy zamków Powiśla, Górnych Prus, Warmii i Mazur*, [w:] M. Jackiewicz-Garniec, M. Garniec, *Zamki państwa krzyżackiego w dawnych Prusach. Powiśle, Warmia, Mazury*, Olsztyn, s. 40–60.
- Guerquin B., 1984, *Zamki w Polsce*, Warszawa.
- Gula J., 1999, Giżycko stanowisko II – (zamek), woj. warmińsko-mazurskie. Wyniki badań archeologicznych 1999 r., maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Elku, Miłakowo.
- Gula J., Ślaskie M., 1969, Sprawozdanie z badań ratowniczych prowadzonych w roku 1969 na terenie zamku w Giżycku, pow. loco, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Elku.
- Haftka M., 1999, *Zamki krzyżackie w Polsce. Szkice z dziejów*, Malbork–Płock.
- Herman R., 2015a, Zamek w Elku. Opracowanie historyczno-architektoniczne, t. 1, maszynopis w archiwum NID w Olsztynie, Łódź.
- Herman R., 2015b, *Zamek w Elku. Tajemnice wydobyte z przeszłości*, Elk–Łódź.
- Herrmann Ch., 2007, *Mittelalterliche Architektur im Preussenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und Geographie*, Petersberg–Olsztyn.
- Herrmann Ch., 2019, *Der Hochmeisterpalast auf der Marienburg. Konzeption, Bau und Nutzung der modernsten europäischen Fürstenresidenz um 1400*, Petersberg.
- Jacaszek B., 1996, *Średniowieczne murowane wieże mieszkalne na Śląsku*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 298, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo, nr 27, s. 3–24.
- Jackiewicz-Garniec M., Garniec M., 2006, *Zamki państwa krzyżackiego w dawnych Prusach. Powiśle, Warmia, Mazury*, Olsztyn.
- Jakimowicz T., 1979, *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża – kamienica – kasztel)*, Warszawa–Poznań.
- Jarzewicz J., 2006, *Malborski pałac wielkich mistrzów i natura*, [w:] *Wielkopolska – Polska – Europa. Studia dedykowane pamięci Alicji Karłowskiej-Kamzowej*, red. J. Wiesiołowski, współpraca J. Kowalski, Poznań, s. 164–175.
- Jost B., 2002, *Überlegungen zur Entstehung und Datierung von Wohntürmen in Deutschland*

- im späten 11. Jahrhundert*, [w:] *Wohntürme. Kolloquium vom 28. September bis 30. September 2001 auf Burg Kriebstein/Sachsen*, Braubach, s. 15–25.
- Jóźwiak S., 1997, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i ziemi chełmińskiej w latach 1246–1343*, Toruń.
- Jóźwiak S., Trupinda J., 2011, *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309–1457)*, Malbork.
- Jóźwiak S., Trupinda J., 2012, *Krzyżackie zamki komture w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Toruń.
- Jóźwiak S., Trupinda J., 2016, *Wieża Klesza i jej mieszkańcy w średniowieczu*, [w:] *Wieża Klesza i domek dzwonnika na Zamku Wysokim w Malborku. Dzieje i konserwacja*, red. J. Hochleitner, M. Mierzwiński, Malbork, s. 9–13.
- Kajzer L., 2002, *Wieże zamków Prowincji Wielkopolskiej*, *Archaeologia Historica Polona*, t. 12: *Studia z historii architektury i historii kultury materialnej*, red. J. Olczak, Toruń, s. 47–71.
- Kajzer L., 2004, *Zakończenie*, [w:] *Budownictwo obronno-rezydencjonalne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej*, cz. 6: *Zamek w Sadłowie na ziemi dobrzyńskiej*, red. L. Kajzer, Rypin, s. 269–271.
- Kajzer L., Olszacki T., 2012, *Moźni i ich wieże*, [w:] *Zawisza Czarny. Rycerz najslawniejszy i najdzielniejszy*, red. T. Giergiel, Warszawa, s. 167–207.
- Kajzer L., Pietrzak J., 2004, *Zamek w Sadłowie na tle porównawczym*, [w:] *Budownictwo obronno-rezydencjonalne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej*, cz. 6: *Zamek w Sadłowie na ziemi dobrzyńskiej*, red. L. Kajzer, Rypin, s. 253–267.
- Knyżewski M., 2020, *Siedziby średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich na terenie dzisiejszej Polski. Studium archeologiczne*, Łódź.
- Koperkiewicz A., 2013, *Zamek w Bezlawkach w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Bezlawki – ocalić od zniszczenia. Wyniki prac interdyscyplinarnych prowadzonych w latach 2008–2011*, red. A. Koperkiewicz, Gdańsk, s. 44–76.
- Kruppé J., Milewska M., 2014, *Dzieje zamku w Pucku*, Warszawa.
- Lasek P., 2013, *Turris fortissimo nomen Domini. Murowane wieże mieszkalne w Królestwie Polskim od 1300 r. do połowy XVI w.*, Warszawa.
- Leksykon*, 2001, *Leksykon zamków w Polsce*, red. L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, Warszawa.
- Lustracja*, 1961a, *Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego 1565*, wyd. S. Horszowski, Gdańsk.
- Lustracja*, 1961b, *Lustracja województwa pomorskiego 1565*, wyd. S. Horszowski, Gdańsk.
- Lustracja*, 1967, *Lustracja województw Prus Królewskich 1624 z fragmentami lustracji 1615*, wyd. S. Horszowski, Gdańsk.
- Nawrocki Z., 1966, *Zamek w Jasińcu Nowym*, [w:] *Komunikaty na sesję naukową poświęco-*

- ną dziełom sztuki Pomorza zorganizowaną w 500-lecie pokoju toruńskiego*, Toruń, s. 29–32.
- Olszacki T., Róžański A., 2015, *Zamek w Gołańczy. Dzieje i architektura od połowy XIV po schyłek XVIII stulecia*, Gołańcz.
- Piotrkowski A., 2010, Sprawozdanie z wyprzedzających badań archeologicznych prowadzonych przy zamku w Giżycku. Obszar pomiędzy północną ścianą zamku a ulicą Moniuszki (woj. warmińsko-mazurskie, pow. giżycki, gm. Giżycko), maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Elku, Ostróda.
- Poliński D., 2013, *Pień – siedziba krzyżackich prokuratorów w ziemi chełmińskiej*, Toruń.
- Pospieszny K., 2005, *Malborski donjon-logis z końca XIV wieku*, Teka Komisji Historii Sztuki, t. 10, red. J. Poklewski, Toruń, s. 77–85.
- Prarat M., Jesionowski B., 2018, *Najstarsze dzieje budowlane Wieży Kleszej na Zamku Wysokim w Malborku oraz prowadzone tam prace konserwatorskie w XIX wieku w świetle wyników badań architektonicznych (cz. 2)*, Wiadomości Konserwatorskie, nr 55, s. 24–34.
- Steinbrecht C., 1920, *Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen*, Bd. 4: *Die Ordensburgen der Hochmeisterzeit*, Berlin.
- Szczepański S., 2013, *Bezławki i okolice w kontekście osadniczym plemiennej Barcji oraz kętrzyńskiego okręgu prokuratorowskiego w średniowieczu*, [w:] *Bezławki – ocalić od zniszczenia. Wyniki prac interdyscyplinarnych prowadzonych w latach 2008–2011*, red. A. Koperkiewicz, Gdańsk, s. 14–38.
- Torbus T., 1998, *Die Konventsburgen in Deutschordensland Preussen*, München.
- Torbus T., 2014, *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk.
- Wańkowska-Sobiesiak J., 2011, *Zamek w Giżycku. Remont 2010–2011 r.*, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Elku, Olsztyn.
- Wasik B., 2016a, *Budownictwo zamkowe na ziemi chełmińskiej (od XIII do XV wieku)*, Toruń.
- Wasik B., 2016b, *Początki krzyżackich zamków na ziemi chełmińskiej. Pierwsze warownie i obiekty murowane*, *Archaeologia Historica Polona*, t. 24, s. 233–260.
- Wasik B., 2018, *Zamek prokuratorowski w Unisławiu. Układ przestrzenny i technika budowy w świetle badań archeologiczno-architektonicznych*, *Ochrona Zabytków*, nr (272) LXXI, z. 1, s. 49–64.
- Wasik B., 2020a, *Architektura i technika budowy zamków murowanych w Starogrodzie, Bierzgowie, Lipienku, Papowie Biskupim i Unisławiu w kontekście budownictwa zamkowego Prus*, [w:] *Castra Terrae Culmensis – na rubieży chrześcijańskiego świata*, t. 2, red. M. Wiewióra, Toruń, s. 248–252.
- Wasik B., 2020b, *Zamki krzyżackie w okresie późnośredniowiecznym i nowożytnym. Analiza źródeł architektonicznych*, [w:] *Castra Terrae Culmensis – na rubieży chrześcijańskiego świata*, t. 2, red. M. Wiewióra, Toruń, s. 42–95.

- Wasik B., 2020c, *Zamek w Sztumie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych z 2019 roku*, Pomorania Antiqua, t. 29, s. 195–222.
- Ważny T., 2013, *Analiza dendrochronologiczna drewna z zamku w Bezlawkach (woj. warmińsko-mazurskie)*, [w:] *Bezlawki – ocalić od zniszczenia. Wyniki prac interdyscyplinarnych prowadzonych w latach 2008–2011*, red. A. Koperkiewicz, Gdańsk, s. 272–273.
- Wilde T., 1988, *Architektura zamków wschodniego pogranicza państwa krzyżackiego w świetle badań architektoniczno-archeologicznych*, Rocznik Przedsiębiorstwa Państwowego Pracownie Konserwacji Zabytków, R. 1987, z. 2, s. 119–138.
- Wólkowski W., 2013, *Architektura zamku w Bezlawkach*, [w:] *Bezlawki – ocalić od zniszczenia. Wyniki prac interdyscyplinarnych prowadzonych w latach 2008–2011*, red. A. Koperkiewicz, Gdańsk, s. 109–117.

RESIDENTIAL TOWERS IN TEUTONIC CASTLE ARCHITECTURE IN PRUSSIA

Keywords: residential tower, tower castle, Teutonic Knights, Teutonic castles.

Summary

Despite the long interest in Teutonic castles, researchers have so far focused mainly on the large strongholds of commanders, leaving smaller structures on the outskirts of mainstream research. Among these buildings, a group of tower-type castles stands out.

The residential-type tower is represented by the seat of the prosecutor in Elk (the 1490s). It was erected on a rectangular plan (a mere 16.5 × 12 m) with a basement and four floors above ground.

The second group consists of larger buildings: residential towers (*Festes Haus* or *Hohen Haus*). The stronghold in Sątoczno was built between 1326 and 1343. Initially, it was meant to be the seat of a commander, but eventually a forester settled there. Its main element was a rectangular residential tower with dimensions of 26.3 × 16.1 m. There was a residential tower in Nowy Jasiniec, but it is doubtful that its lower stone part had been erected by Pomeranian dukes by 1309. The construction of this building should probably be dated to the last quarter of the 14th century. It was a three-floor building with a basement erected on an elongated rectangular plan. The construction of the bailiff's residential tower in Giżycko should also be dated to the last quarter of the 14th century. The castle in Bezlawki has been thoroughly researched and documented. This residential tower was built after 1377 on an even more elongated rectangular plan (25.6 × 11.8 m). It did not have a basement and had four to five floors. The residential tower in Puck (Putzig) from the turn of the 15th century was also erected on an elongated rectangle plan (22.5 × 10.5 m) with an avant-corps entrance.

Turning a residential tower into a seat of power had a well-established semantic meaning. Due to its small size, it was well-suited for the seat of a lower-ranking official. Even so, in Malbork (Marienburg) a keep served as the seat of the great Teutonic masters who had had the castle built at the end of the 14th century.

Other Teutonic castles had towers serving residential purposes, e.g. the *Klesza* Tower in Malbork, two tall four-sided towers of the castle in Sztum (Stuhm), and probably the quadrilateral tower of the castle in Działdowo (Soldau).